

ARATÓ ENDRE SZÉKFOGLALÓJA

1973. december 17-én, hétfő délután 4 órakor Arató Endre levelező tag „A magyarországi nemzetiségek polgári nemzeti ideológiájának előzményei a XVIII. században” címmel akadémiai székefoglalót tartott.

Mátrai László akadémikus, osztályelnök üdvözlő szavai:

A Magyar Tudományos Akadémia 1973. évi közgyűlése Arató Endrét, a történettudományok doktorát, az Eötvös Loránd Tudományegyetem professzorát a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta.

Arató Endre 1921-ben született Budapesten. Gyerekkorát Csehszlovákiában töltötte. 1940-ben érettségizett Komáromban. 1945 júniusában került haza Budapestre, ahol beiratkozott a Bölcsészettudományi Karra. 1948 decemberében summa cum laude eredménnyel doktorált kelet-európai történetből. 1948-tól 1951-ig a Közoktatásügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályát vezette, 1951-től 1953-ig a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében mint tudományos kutató dolgozott és vezette a Szovjetunió és a népi demokrációk osztályát, 1954-től 1956-ig pedig az Intézet második helyettes igazgatója volt. 1957-től a budapesti egyetem Bölcsészettudományi Karának Kelet-Európa Története Tanszékén dolgozott mint docens, majd 1965-től mint egyetemi tanár. A Karon kutatási, ill. oktatótevékenysége kiszélesedett, egyetemes történetet s azon belül a XIX–XX. századi Kelet-Európa történetét adja elő. 1969-ben védte meg nagy doktori értekezését.

Tudományos pályája kezdetén a magyarországi nemzetiségi kérdés tanulmányozásából indult ki, hogy azután egyre nagyobb területen és egyre hosszabb időszakot átölelve kutassa az immár szélesebb értelemben vett szomszéd népek, a történelem folyamán számos esetben közös sorsot viselő kelet-európai népek történetét.

A nemzetiségi kérdés kutatásában kiindulása a szlovák történet vizsgálata volt. Érdeklődési köre fokozatosan kiterjedt a magyarországi nemzetiségi kérdés kutatására általában, eleinte a XIX. század első felére, majd a század második felére, illetőleg a XX. századra is. Ilyen tárgyú kutatásaival összefüggésben foglalkozott a nemzeti kérdés elméleti problémáival is és a nyugati polgári társadalomtudományok különböző koncepcióinak bírálatával is.

Szükségképpen kapcsolódott ezekhez a témákhoz a magyar nemzeti ideológia és a magyar nacionalizmus történetének tanulmányozása. Itt egyik fontos kutatási területe a magyar nemzet-fogalom történeti fejlődése a XVIII. század elejétől kezdve napjainkig, a másik a magyar nacionalizmus jellegzetes vonásainak bemutatása e két és félszázadban.

A múltban fennálló nemzeti ellentétek kritikai vizsgálata mellett nagy figyelmet fordított a magyarok és a szomszéd népek együttélése során kialakult baráti kapcsolatokra, különösen a XIX. és XX. századi magyar—szlovák, magyar—cseh, magyar—délszláv együttműködésre. Figyelme az utóbbi években a szomszéd országokban élő magyarság két világháború közötti és felszabadulás utáni története felé fordult. Érdeklődése középpontjában a szlovákiai magyar progresszió két világháború közötti története áll. E területeken végzett munkásságának politikai-ideológiai jelentőségét ebben a körben — úgy véljük — nem is kell részleteznünk. Kutatásaiban ugyancsak fontos helyet foglal el a szláv népek egymás közötti viszonyának kérdése a XIX. század első felében. Ilyen irányú munkálatai, amelyek során többek között pl. a szláv kölcsönösség és a pánszlávizmus jelenségeinek tisztázására is vállalkozott, a szlavisztika és a szláv nemzeti ideológia történetét is számos új eredménnyel gazdagították.

Mindezek a szerteágazó területek szerves részei fő munkásságát képező szakterületének: Kelet-Európa XIX. századi története átfogó kutatásának. Ily módon 1971-ben az Akadémiai Kiadónál megjelent monográfiája, „Kelet-Európa története a XIX. század első felében” több mint két évtizedes sokoldalú tudományos munkásságának összegezése.

Arató Endre tudományos pályafutása — tárgyi eredményein túl — szép példája annak, hogy a haladó, marxista tudomány miképpen lehet segítségére a haladó, szocialista politikának, sőt külpolitikának is. Az a közéleti tevékenység, amelyet Arató Endre mint a Magyar—Csehszlovák Történetész Vegyesbizottság elnöke és mint az Osztályunkhoz tartozó történész vegyesbizottságok szaktanácsadója kifejt: világosan mutatja, hogy a szolid, megbízható tudományosság, a felelős, elkötelezett írástudó miképpen szolgálhatja a haladó, közös, nagy ügyet még az ún. kényes, nehéz problémák elemzése során is.

Most, mikor akadémiai jogaiba való teljes beiktatása jeléül a levelező tagságról szóló oklevelét átadom: kívánok tagtársunknak jó egészséget, munkakedvet és további sikeres pályafutásában új sikereket, amelyek ezentúl egyben Akadémiánk és Osztályunk sikereit is fogják öregbíteni.

Arató Endre

A XIX. és XX. század nemzeti problematikáját vizsgálva gyakran szembe-találtam magam olyan jelenségekkel, amelyeknek gyökerei a korábbi századokba vezetnek. Ezért irányult figyelmem, mindenekelőtt az eszmetörténeti kutatások során, a XVIII. századra, amely átmeneti szakaszt jelentett: le is zárt egy fejlődést, és el is kezdett egy újat. Ezekből a kutatási eredményekből — amelyek kiterjednek a hat magyarországi nemzetiségre, s hetedikként a magyarra is — kívánok néhány összefüggést bemutatni anélkül, hogy felsorakoztatnám a bizonyítóanyagot; ezt már elkészült szintézisemben teszem majd hozzáférhetővé.

Az 1790—91. évi országgyűlésekkel, amelyek bár sok szállal kapcsolódtak a korábbi évtizedekhez, Magyarország és Erdély történetében valami új is elkezdődött. Nem utolsó sorban vonatkozott ez azokra a nemzetekre (magyarokra, horvátokra, szászokra), amelyek nemesi privilégiumokkal rendelkeztek, tehát képviselőik részt vettek ezen az országgyűlésen; XIX. századi polgári-nemzeti mozgalmaik is ide nyúltak vissza. Az 1790-ben összeült szerb temesvári kongresszus határozatai szervesen épültek a XVII. század végi kiváltságokra, valamint a szerbek, az uralkodóház és a magyarok viszonyára, s ugyanakkor kívánságai nyomon kísérhetők a XIX. századi szerb nemzeti mozgalomban és ideológiában. Ugyanezt mondhatjuk el a románok beadványáról, az 1791. évi *Supplex Libellus Valachorum*-ról, amely nemcsak a XVIII. századból vette eredetét, de egyes kérései tovább éltek a XIX. században is. S ha a szlovákoknak nem volt képviseletük az 1790—91-es országgyűlésen, nem rendelkeztek olyan kiváltságokkal, amelyek biztosították volna nemzeti-egyházi kongresszus megtartását, de még olyan kérvény összeállításának sem volt meg a társadalmi-szervezeti bázisa, mint a román *Supplex* — a szlovák katolikus és protestáns értelmiség megteremtette a nemzeti ideológiának azokat a jellegzetes gondolatait, amelyeknek egyike-másika a XVII. században gyökerezett, s a XVIII. század eszméivel gazdagodva a XIX. század harmincas-negyvenes éveinek ideológiai koncepcióiban is felfedezhető.

Ezzel már érintettünk egy olyan momentumot, amelynek a nemzeti fejlődés szempontjából nagy jelentősége volt. A horvátok, a szászok és a magyarok olyan önkormányzattal rendelkeztek, amelyek a nemzeti fejlődést — az adott viszonyok között — segítették; természetes tehát, hogy ezek a feudális privilégiumok beépültek a nemzeti ideológiába, és fokozatosan vettek fel polgári vonásokat. A szóban forgó privilégiumok a középkorban születtek, s olyan alapot nyújtottak, amelyre támaszkodva magyarok, szászok, horvátok védekeztek a kiváltságokat korlátozni akaró osztrák vagy magyar törekvésekkel szemben. Az ezekkel való szembe fordulás különböző átmeneti s nemegyszer tartós szövetségeket is eredményezett.

Érdemes a szász és a horvát, valamint hozzájuk kapcsolva a magyar

kiváltságok, ill. a magyar—szász és magyar—horvát viszony egybevetése. A kettő közül az élesebb s állandóbb viszályokkal terhes — az átmeneti együttműködés ellenére — a magyar—szász viszony volt. Ennek magyarázatát mindenekelőtt abban láthatjuk, hogy a szász önkormányzat szorosabban kapcsolódott Erdélyhez, mint a horvát Magyarországhoz, nem beszélve arról, hogy Erdélyben a szászokkal szemben egyaránt felléptek a magyar és a székely rendek. Hozzájárult ehhez az is, hogy a szász és az osztrák viszony az etnikai rokonság következtében is jobb volt, mint a horvátok és az udvar kapcsolata. A magyar és a horvát társadalom hasonló struktúrája — eltérően a szásztól — érteti meg velünk, hogy gyakoribb és tartósabb volt a magyar—horvát, mint a magyar—szász együttműködés. Természetes tehát, hogy magyar—horvát fegyveres küzdelem nem is bontakozott ki, eltérően az erdélyi fejedelemség idején többször folyó magyar—szász katonai viszályoktól.

A szász és a horvát viszonyok egyik hasonló vonása a vallási homogenitás (a szászok protestánsok, a horvátok pedig katolikusok voltak), s ezért a politikai önkormányzat valamint az egyház rendkívül szorosan összefonódott. Ugyanez magyar vonatkozásban — s erről még lesz szó — nem volt meg. A protestánsok letelepedésének megakadályozása Horvátországban, a katolikusoké vagy ortodoxoké pedig a Királyföldön a horvát és a szász kiváltságosok alapvető feudális követelése volt, amely ellen a magyar rendek hosszú évszázadokon keresztül heves támadást indítottak.

Nehezebb helyzetben voltak a szerbek, akiknek a középkori szerb állam időszakába visszanyúló teokratikus privilégiumai teremtettek bizonyos bázist a további fejlődéshez, de ezek nem gyökereztek oly mélyen a múltban, mint az előbbi három „nemzet” önkormányzata, tehát még a végrehajtást megelőzve lehetett azokat korlátozni, s ezt az udvar a XVIII. században meg is tette.

Még kedvezőtlenebb körülmények között éltek a románok; ők a megígért kiváltságokért csak harcolhattak, az erdélyi rendeknek sikerült a két Diploma Leopoldinum legfontosabb pontjainak a gyakorlatba való átültetését megakadályozniok. De még ez is jobb volt a szlovákok és ukránok (ruszinok) helyzeténél: ők inkább — e példák nyomán — kiváltságokat konstruáltak maguknak, s ezekre hivatkozva küzdöttek az emancipációért.

Az az apológia, amely mindenekelőtt a szlovákoknál bontakozott ki — az első polémia Bencsik Mihály, a nagyszombati egyetem államjogi tanára és Ján Baltazár Magin dubnici katolikus pap között folyt a húszas években — alacsonyabb szintet képviselt, mint a román kérvényezés harci formája a negyedik rendi nemzet elismertetéséért. Ezt a küzdelmet I. Micu-Clain unitus püspök csakúgy a húszas években indította el. Ez a román módszer sokkalinkább jelentette a politikai porondot, mint a szlovák apológia, bár a románok is ideológiai állások kiépítésével igyekeztek pótolni a meg nem kapott egyenjogúságot.

A privilégiumok helye a nemzeti ideológiában eleve meghatározó volt. A magyar, a horvát és a szász esetében a harci terep (a megye, a tartomány és

az országgyűlések) politikai gondolatokkal, a szlovákoknál és a ruszinoknál pedig az inkább kulturális-tudományos indítású apológiák gazdagították a nemzeti eszmevilágot. A kettő között átmeneti helyet foglalt el a szerb és a román. A szlovák értelmiség, az ukránhoz képest fejlettebb viszonyainak köszönhetően, számos koncepciót dolgozott ki, e réteg gazdag eszmei tradíciót hagyott hátra. A legtöbb történeti-ideológiai művet is ők adták ki, ami nemcsak azzal magyarázható, hogy ezzel a többiektől eltérően így akarták pótolni azt, amit nem kaptak meg, hanem rendelkeztek is e művek megszületéséhez szükséges lehetőségekkel: művelődési viszonyaik (iskolák, külföldi tanulás lehetősége stb.) ugyanis a magyarországi népek között a magyar, a horvát és a szász mellett, a legkedvezőbbben alakultak.

A XVIII. században a nemzetek szembenállása formailag megegyezett a XIX. századi viszonyokkal. A szlovák — magyar polémiák, a magyar rendi jogok érvényesítése a horvátok, szászok és szerbek rovására, ill. a románok egyenjogúsításának megakadályozására, és háttérben az udvar, amely az így kibontakozó ellentétet a maga érdekében igyekezett kihasználni — kísérteties hasonlóságok. Ugyanakkor már tartalmi egyezés volt a magyar politikai nemzet fogalmának megszületése, amely ekkor még jórészt feudális jellegű volt. A magyar nemesség, kiváltságai alapján csak a horvátokat és a szászokat ismerte el „nemzet”-nek. A román kívánság, a negyedik rendi nemzet elutasítása is ennek az ideológiai princípiumnak a platformján történt. Hozzájárult ehhez, különösen román viszonylatban, a paraszti tömegektől való nagy félelem, amit a Sophronius- és Horea-mozgalmak, a magyar úr és román paraszt szembenállás tudatosodása csak fokozott. A hasonló félelem a szlovák és a szerb parasztságtól csak a XIX. század harmincas-egyvenes éveiben hatalmasodott el. Különbözik az egy politikai nemzet koncepciójában a XVIII. században, a reformkortól eltérően, a „paraszti” népek lebecsülése fokozottabban kapott helyet. A szerbeket sem ismerték el nemzetnek, nem beszélve a szlovákokról és a ruszinokról, akik rendi-nemzeti kívánságok felvetéséig még el sem jutottak.

Ami az Ausztriához való viszonyt illeti: I. Lipót és II. József uralkodása érdemel különösebb figyelmet. Az előbbi nagy bizalmat ébresztett a nem magyarok között, az ő nevéhez fűződtek a szerb és a román privilégiumok számukra kedvező formában való kiadása, de ezeket a kiváltságokat a császár utódjai vagy nem hajtották végre, vagy kifejezetten korlátozták. Nagy reményeket fűztek Lipóthoz a szászok is. Üdvözölte őt a horvát Ritter-Vitezović is, aki az illirizmusnak, a reformkori horvát polgári-nemzeti mozgalomnak volt egy korai előfutára. II. József felvilágosult abszolútizmusa megosztotta a magyarországi „nemzeteket”: míg a privilégiumokkal rendelkezők (magyarok, horvátok, szászok) — miután kiváltságaikat felszámolta — ellene fordultak, addig ezek a lépések, valamint oktatás- és türelmes valláspolitikája éppen hogy kedveztek a szerbeknek, románoknak, szlovákoknak és ukránoknak, akik

rokonszenvvel tekintettek tevékenysége felé. S hogy a privilegizált nemesi nemzetek egyaránt szemben álltak a császárral, ez közöttük átmeneti szövetséget is eredményezett.

Eddig jórészt rendi-nemzeti kiváltságokról szoltunk. A nemzeti ideológiának azonban volt egy másik vonulata, a nemzet nyelvi és kulturális ismérveinek előzménye, amely közelebb állt a XIX. századhoz, mint ezek a privilégiumok, bármennyire is tartalmaztak polgári mozzanatokot. A XVIII. század etéren is a régi és az új között átmenetet képezett, mindenekelőtt abban, hogy kezdte erejét veszteni a vallás kizárólagossága, és ennek helyét mindinkább a nemzeti gondolat, az etnikai együvértartozás tudata vette át. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a vallásnak ne maradt volna a nemzeti mozgalmakban és ideológiákban számottevő funkciója. A jellemzőnek tekinthető vallási gondolatvilág háttérbe szorításában a felvilágosodásnak nagy szerep jutott, amelynek nemzeti vonatkozásai szembetűnőek voltak.

A magyarországi felvilágosodás tartalmazta a nyugat-európai indítású és jól ismert eszmék mellett a soknemzetiségű ország s a különböző nemzeti mozgalmak viszonyaiból fakadó sajátos követelményeket. És éppen ez az, ami a magyarországi soknemzetiségű felvilágosodást a polgári-nemzeti fejlődés előzményévé avatta: magyarok és nem magyarok egyaránt megfogalmazták a modern nemzeti gondolatot.

A felvilágosodás társadalmi eszméi (persze nem azoknak forradalmi változatai) is tehát tért hódítottak Kelet-Európában, ill. e nagyobb térségen belül Magyarországon. A legjelentősebb a magyar, a szerb és a szlovák felvilágosodás volt. A horvát nagyobb arányú kifejlődését a katolicizmus nagy ereje s a horvát autonómiával való összefonódottsága akadályozta. A román esetben pedig a számottevő elmaradottságon kívül a nemzeti gondolat erőteljesebb hangsúlya szorította egy kissé háttérbe a felvilágosodás társadalmi gondolatait, persze anélkül, hogy ez érintette volna a román nép nemzetbe fogadásának még szöbakerülő koncepcióját.

Csakúgy ezzel függött össze, hogy a románoknál nem volt meg az a felvilágosodást megelőző és a nemzeti fejlődés felé mutató, különálló nyelvi-kulturális irány, amelynek kibontakozása minden más magyarországi népnél megfigyelhető. Náluk ezek az áramlatok nem váltak ketté: az egyházi és világi értelmiség minden erejét a rendi nemzet kívánságának ügyére összpontosította, s e tevékenységében tükröződött mindaz a nemzeti mozzanat, amit a szerb, a horvát, a szász, vagy akár a román kultúra kölcsönzött a nemzeti ideológiának. A század végére ez az összefonódás az ún. erdélyi triász munkásságában még nyilvánvalóbbá vált.

A szlovákoknál ennek a visszája figyelhető meg: itt a kiváltságok vagy az azokért folytatott küzdelmek hiányoztak, s a nyelvi-kulturális irány állott előtérben, ill. azzal fonódott egybe a már említett privilégium-teremtés. Ez a magyarázata annak is, hogy egyedül a román fejlődésben a XVIII. század végéig

jóformán nem találkozunk a nyelvművelés eszméjével, és nyelvi kívánságok sem fogalmazódtak meg ugyanakkor, amikor a szlovák ideológiában e terület nagy helyet kapott.

Sokszor tapasztalhattuk azt, s ez alól a román kívánságot indokoló kérvények vagy az ezt alátámasztó iratok sem kivételek, hogy „nemzeti” frazeológiát használó fejtegetések rendkívül modernül hatnak. Mindenekelőtt horvát, szlovák és szász gondolatok tanúskodnak erről (a szlovákoknál Bél, Magin, Papánek, Hrdlička). A horvátoknál különösen szembetűnő, hogy a XVI—XVII. század sokkal inkább, mint más esetekben a nemzeti ideológia előzményeit hozta (Pribojević, Orbini, Gundulić, Križanić, Ritter-Vitezović). Így volt ez a magyar művelődésben is — e két nép kulturális fejlődése haladt az élen. Ismeretes az is, hogy a magyar irodalmon kívül a horvát tett számottevő fejlődést, s azt mondhatjuk, hogy mindhárom horvát nyelvjárás színvonalas irodalommal rendelkezett. Aligha kell azt fejtegetnünk, hogy ezt a viszonylagos előrehaladást a két nép kedvezőbb körülményei magyarázzák. Ami pedig a korszakot meghazudtoló és messze a XIX. századra jellemző fejtegetéseket illeti, nem feledkezhetünk meg arról, hogy e gondolatokat kivételes egyének fejtették ki, utódjaik az ő eszméiket később átvették, de korszakukra jóformán semmiféle hatást nem gyakoroltak. S bár a szászok irodalma elmaradt a horváltól és a magyartól, a legjelentősebb modern nyelvi hagyománnyal ők rendelkeztek. Kétségtelen, hogy e téren a szászok voltak a legkedvezőbb helyzetben: hatott a fejlett német példa, s azonkívül, hogy dialektusuk igen közel állt a német normává alakuló felsőszászhoz, nyelvük a birodalom uralkodó nyelve is volt.

Aligha vitatható azonban, hogy a XVIII. század végére — az ukránokat kivéve — mindenütt a porondra léptek az előzményeket kitűnően hasznosító, a modern polgári-nemzeti ideológiát tudatosan megfogalmazó értelmiségiek (Relković, Katancić, Orfelin, Obradović, Schlözer, Eder, Binder, Micu-Clain, Šincal, Maior, Bernolák, Fándly, Palkovič, Bessenyei György, Fazekas Mihály, Barcsay Ábrahám, Péczeli József, Kármán József, Csokonai Vitéz Mihály, Versegly Ferenc), vagy a XVIII. század végi követelések már keveredtek polgári kívánságokkal, indoklással (pl. az 1790—91-es országgyűlés Magyarországon és Erdélyben, a temesvári szerb kongresszus, a *Supplex Libellus Valachorum*). Ily módon ragadhatjuk meg a lassan bontakozó, de mégis kitapintható változást, amely nem volt forradalmi fordulat, de az előzményektől az új jelenségek, az összetartozás ellenére, mégis megkülönböztethetők.

A nemzeti ideológia fontos eszméjét az egység gondolat alkotta. Ennek is megvoltak az előzményei, de különösképpen szembetűnőek a modern fejlődés kezdeteihez való kapcsolódásuk a XVIII. század végén. Ennek a nemzeti integrációnak a szükségessége más és más feladatokat állított az egyes nemzeti mozgalmak elé; különböző jellegűek voltak azok a nehézségek, amelyeknek a leküzdéséhez hozzá kellett fogni.

A szlovákoknál a belső nemzeti integráció legfőbb teendőjét a vallási különbségek és ellentétek áthidalása képezte. Nehezítette helyzetüket, hogy a katolikusok és a protestánsok más és más irodalmi nyelvet használtak. Ugyanakkor a XVIII. század végén vitathatatlanul új jelenségként, az ellentétek dacára, megindult közöttük a közeledés és kölcsönösség, a vallási tolerancia mellett nyelvi kompromisszumokra is sor került, mindkét oldalon állandóvá vált az egymás iránti érdeklődés. A nyelvi kompromisszumok pedig az egyik legfontosabb integrációs erő, az egységes irodalmi norma felé mutattak.

Ellentétes volt ezzel a horvátok problémája. Ők vallásilag olyannyira homogének voltak, hogy a protestáns-ellenség, ill. a katolicizmussal való összefonódás nemzeti motívumokat is tartalmazott. A magyar—horvát rendek közötti ellenségeskedés vallási köntöse mögött a horvát autonómia problémái állottak. Tehát az egyház, a vallási hovatartozás, miként a szerbeknél védelműl is szolgált. A belső integráció akadályát ez esetben a horvát nemzeti területek széttagolódása jelentette, de az erősödő érintkezés következtében kezdett kialakulni az összetartozás tudata, és az új irodalmi nyelv alapjai is körvonalazódtak. Hasonló feladatok állottak a szerbek és az ukránok előtt, akiknek csakúgy nemzeti területük széttagoltságát kellett megszüntetniök. Obradović tudatossága tükrözte a szerbeknél a nagy változást, hisz a száz évvel korábbi betelepedés és a pravoszlávia ébren tartotta a Száván inneni és túli szerbek között az összetartozás érzését. A ruszinoknál ez a felismerés még váratott magára. A népnyelv tudatos használata a szerbeknél az irodalmi norma integrációs feladatainak útját is egyengette.

A legnehezebb volt e téren a románok és a magyarok helyzete. Nekik a mindkét irányú integrációt kellett egyengetniök. A románoknál a XVIII. század vége meghozta a vallásfelekezetek közötti erőteljes és főként az unitusok kezdeményezte tudatos közeledést, majd kölcsönhatást, amit nem utolsósorban a közös nemzeti ideológia, a dákoromanizmus biztosított. Csakúgy ez tudatosította a románlakta országrészek és a Kárpátokon túli fejedelemségek korábban jórészt vallási közösségen alapuló együvértartozását, amelyet a mindennapi élet érintkezései is napirenden tartottak.

A magyaroknál — és ez kedvezőbb mozzanat volt — a vallási ellentéteket egyre inkább áthidalta a nemesi közösséghez való tartozás; a rendek között ugyanis szép számban voltak protestánsok. E feudális jellegű összekötő kapcsolatot a XVIII. század végére a nemzeti eszme ötvözte szorosabbra, és azt is megállapíthatjuk, hogy az Erdély és Magyarország közötti egyre mélyülő kapcsolat és kölcsönhatás a korábbiakhoz képest új színekkel gazdagodott.

Nemcsak a nemzeti terület integrációjának kezdeti polgári jelenségeivel találkozhatunk, hanem ennél szélesebb, a szláv összefogás gondolata is megfigyelhető. Nyilvánvalóak ennek az eszmének középkori elemei, hisz ez egy olyan természetes felismerésből következett, hogy a szláv népek igen közeli rokonságban állanak egymással. Ez a rokonság olyan kézenfekvő, hogy a

szlávok már korán felismerték ezt az összetartozást. A középkori szláv krónikákon és az első szláv nyelvtanírókon kívül számos oklevél is hírt adott a szláv egységtudat kezdeteiről. Sajátos módon ez a középkori felismerés modern összetevőt is magában rejtett, hisz az együvértartozás nem területi, vallási, vagy rendi kritériumon, hanem éppen etnikai rokonságon alapult. Ehhez hasonló jelenség volt a szászok körében ugyancsak korán jelentkező német egység gondolata.

Ugyanakkor az önálló nemzeti tudat kialakulása, a korábbi szélesebb szláv együvértartozástól való elhatárolódás éppen a polgári vonást jelzi. Ez ment végbe a szlovákoknál a XVIII. század kilencvenes éveiben Bernolák tevékenysége nyomán. A horvát fejlődés annyiban mutat a szlovákkal rokonságot, hogy a szláv tudatból a szűkebb délszláv összetartozás vált ki.

A szláv ideológia horvátoknál és szlovákoknál egyaránt kitapintható közös vonása volt az egységes szláv nyelv, ill. nemzet modern gondolatnak tekinthető fikciója. E szlavistáktól kölcsönzött koncepció szerint a szláv nemzet törzsekre, a szláv nyelv pedig dialektusokra oszlik. A szlavista tudósok ezen az egységes szláv nyelven belül több nyelvjárást különböztettek meg, s ezeket a dialektusokat az egyes szláv népek nyelveinek tekintették.

A polgári ideológia szempontjából ellentétes irányú fejlődést pedig az indokolja, hogy a feudális különállással nem rendelkező szláv nép, tehát a szlovák esetében az elhatárolódás, a szeparatizmus szükségszerű átmeneti forma volt a szélesebb szláv integráció felé, amely a kiválással párhuzamosan, s mondhatjuk magasabb szinten, része maradt a már önállósuló s először a katolikus értelmiség által megfogalmazott szlovák nemzeti ideológiának. A kiváltságokkal rendelkező szláv népnek, a horvátoknak természetesen erre a kiválásra nem volt szüksége, mert feudális privilégiumai töltődtek meg polgári tartalommal, és így alakult ki önálló nemzeti ideológiája.

A szlovák és a horvát szláv gondolat az azonos vonások mellett tehát sajátosságokat is mutatott. A horvátok délszláv koncepciója tartalmazta azt az alapeszmét, hogy ez az integráció vezetésük alatt jöjjön létre. Csírája volt ez a XIX. század illirizmusának. A szlovákok esetében hasonló szűkebb szláv összefogás a csehszlovák egység volt, amelyben a cseh elsőbbség elvitathatlannak tűnt, legfeljebb a katolikusoknál hangot kapott az egyenjogúság gondolata. A protestánsok a cseh vezetős szerepet, mindenekelőtt a nyelv használatát illetően elfogadták és természetesnek tekintették.

Mi a magyarázata annak, hogy a magyarországi szláv népek közül mindenekelőtt a horvátoknál és a szlovákoknál vetődött fel a szláv ideológia? Mindkét esetben, az erősebbnél és a gyengébbnél egyaránt a rokon népekre való támaszkodás szükségessége a kézenfekvő indok. Az erősebb horvát is gyengének érezte magát nem utolsósorban Dalmáciában az olaszokkal, a városállamokkal, főként Velencével szemben; a szláv koncepciók szinte kivétel nélkül Dalmáciában, ill. Raguzában születtek meg.

A magyarországi ukránokat e sorból könnyen kikapcsolhatjuk: az ő ideológiájuk messze elmaradt a szlovákoktól is; a fejlődésnek az a minimuma sem volt meg náluk, hogy a gyengeségből fakadó, erősebb rokonokra való támaszkodás szükségességét érzékelhették volna. Más a helyzet a szerbeknél. Az ő tudatukat a különböző országokban és tartományokban élő szerbség összetartása hatotta át, és ez könnyen szélesül ki délszláv ideológiává; persze ebben a maguk vezetőszerpét hangsúlyozták. E koncepcióban — a horvát típusú délszláv ideológiától eltérően — az ugyancsak pravoszláv bolgárok is helyet kaptak.

A XVIII. században is megtalálhatjuk már a délszláv koncepciónak két variánsát: a horvátot és a szerbet, mindkettőben a nyelvi-etnikai együvértartozás és a vallási türelem jelezte a polgári jelleget, valamint a tény, hogy szót kért a horvát, ill. szerb elsőség. S mikor a délszláv egység gondolatról beszélünk, arról sem feledkezhetünk el, hogy a szlavisztika tudománya még első lépéseit is alig tette meg, a szláv ságon belüli differenciálás bizonytalan alapokon nyugodott. A nyelv kérdése azonban már e korai koncepciókban is fontos szerepet kapott, s nem utolsósorban ezzel vált az illirizmusnak s szerb megfelelőjének előfutárává. E tekintetben is megfigyelhető egy lényegbevágó különbség a csehszlávok összefogáshoz képest. Az utóbbi esetben ugyanis nem lehetett olyan dialektust normává emelni (eltérően a szerb-horvát štókav nyelvjárástól), amely a két népet integrálhatta volna. Legfeljebb a nyugatszlovák volt hasonló a csehhez, de azzal mégsem alkotott azonos nyelvet.

A szerbek szláv tudatában az orosz kapcsolat vallási okokból: az uniótól való félelem miatt állt előtérben. Orfelinnél jelent meg először ennek az összetartozásnak etnikai-nemzeti motívuma. A vallási indíték érteti meg velünk, hogy az egyház által használt szlaveno-szerb nyelvet szerb hívei a szláv ságon közös, ősi nyelvének tekintették. Ugyanez volt a ruszin értelmiség felfogása a maguk egyházi nyelvéről.

A horvátok és a szlovákok szláv koncepciójában is különös helyet foglaltak el az oroszok, e felfogás azonban mindig etnikai alapra épült. A nem szláv román „nemzeti” tudatnak orosz orientációja természetesen az ortodoxián nyugodott. A szászok német egység ideológiája, ha sokkal inkább tartalmazott politikai elemeket, mint a szlávok nemzeti és szélesebb szláv koncepciója, a kompakt német lakóterülettől való távoli fekvés miatt elsősorban nyelvi-kulturális szempontból volt jelentősége.

A nemzeti integráció tehát számos területen haladt előre (nyelvi, nemzeti összetartozás tudata, szűkebb és szélesebb szláv, ill. német összefogás); egy területen azonban nyoma sem volt: a gazdasági integráció váratott magára. Még a XIX. század első felében is csak nyomaival találkozunk.

A nemzeti ideológia fontos összetevőjének bizonyult a nép felé fordulás, a nép nemzetbe fogadásának demokratikus eszméje. A szerb és a román orto-

doxiának, valamint a román unitus egyháznak volt bizonyos fokú népi jellege. A klérus és a papság elnyomó tevékenysége ellenére a szerb-pravoszláv privilégiumok, valamint az unitus egyházba való tartozás, ill. a második Diploma Leopoldinum harmadik pontjának végrehajtásáért folytatott harc rokon jelentőségű volt a nép befogadásával, ti. e pont a katolizálás, tehát vallási unió esetén a közrendűek számára is egyenjogúságot helyezett kilátásba. A tömegek a pravoszláv és unitus egyházak hívei voltak, részei azon „nemzet”-nek, amelynek egyházi-„nemzeti” kiváltságaiért folyt a küzdelem.

A horvátoknál — miként a magyaroknál — kifejezett rendi előjogokról lévén szó, a nemesi nemzetbe a jobbágytömegek nem tartoztak. A nemzeti ideológia másik vonulatában azonban befogadásuk útját kezdték kikövezni a felvilágosodás előfutárai (Križanić, Ritter-Vitezović, Grabovac) — mindenképp azzal, hogy a nép művelését fontosnak tartották. E törekvés erőteljesebbé vált a felvilágosodás idején (Kačić-Miošić, Relković, Krčelić, Blagojević, Brezovački). Tevékenységük már a nép befogadásával volt egyértelmű. Ugyanezt mondhatjuk el a magyar fejlődésről azzal a különbséggel, hogy a nemesi nemzettel szemben már a középkorban is hallatott magáról egy népi, osztályharcos nemzet-koncepció, amely a XVIII. században csak erősödött, biztosítva a kontinuitást a reformkorszak és szabadságharc plebejusaival. Vagy a magyar felvilágosodás képviselőinek gondolatvilágában a feudalizmus kritikája és a nemzeti eszme egysége ugyancsak a nép befogadásával volt egyenlő. Őket a reformkor érdekegyesítő koncepciója előfutáraként tarthatjuk számon.

A szlovákoknál is a felvilágosodás hozta meg a nép nemzetbe fogadásának első jelentős lépését, és a szerb valamint román felvilágosodás — az egyházi-„nemzeti” kiváltságok össznemzeti jellegén túl — ugyanezt a demokratikus orientációt képviselte. Sajátos volt a szászok helyzete: náluk a szabad parasztok a szász nemzet szerves részét alkották. Mindez persze nem zárta ki függésüket a szász luteránus egyháztól és a patrícusoktól.

A magyarországi népek kialakuló nemzeti ideológiájában a hungarus tudat, az országhoz kapcsolódó patriotizmus is helyet kapott. Ez legerősebben természetesen a privilégiumokkal nem rendelkező szlovákok körében élt (Bél, Magin, F. A. Kollár, Papánek, Fándly stb.). A horvátoknál a közös harc s hagyományai, a két ország egymásrautaltsága, társország jellege magyarázza a hungarus eszmének nem jelentéktelen súlyát (Gundulić, Palmotić, Kašić-Miošić, Katančić). Ezt az eszmét még az illirizmusban s a magyarral élesen harcban álló szlovák ideológiában, a XIX. század negyvenes éveiben is felfedezhetjük. Említésre méltó, hogy ez a gondolat felbukkanásától kezdve, még a nemzeti küzdelmek kiéleződésének időszakában is, számos esetben megfért a szláv összefogás koncepciójával. A szászok kiváltságaikhoz való ragaszkodásával együttjárt a hungarus, ill. erdélyi patriotizmus, de ellentétben állott vele a XVIII. század végén erőteljesebben kibontakozó német egység gondolat.

A szerbeknél a hungarus ideológia csak kivételképpen és főként a ma Magyarországra terjedt, a Duna-menti szerbtelepek városokban vagy a hosszú évszázadok óta az országban élő nemesség körében volt észlelhető (Tököly Száva, Muškatirovič). Az a tény, hogy a szerbek betelepítése Dél-Magyarországra viszonylag nem régen, a XVII. század végén történt (a szlovákok, horvátok és szászok hungarus tudata mélyen a középkorban gyökerezett), és hogy az udvar adta az egyházi-, „nemzeti” kiváltságokat, amelyeket a magyar rendek letörölni akartak, érteti meg velünk a hungarus eszme hiányát. A románok esetében a dákoromán koncepció — eltérően a szláv összefogás gondolatától, s hasonlóan a szászok körében felmerült német egység eszméhez — állta ennek az útját, szoros összefüggésben a magyar rendek, kívánságaikkal ellenséges, állásfoglalásával. Persze Erdélyben a hungarus eszméhez hasonló ideológia, a románok között, a fejedelemségnek Magyarországtól való különállása miatt sem születhetett meg.

Mind a szlovák, mind pedig a horvát hungarus gondolattól elválaszthatatlan volt e népek autochtonitásának hangsúlyozása, a magyar leigázási koncepció visszautasítása, amelynek lényege az volt, hogy a szlávokat a magyarság a honfoglalás végén meghódította. Mindebben az apológiában az egyenjogúságért folytatott modern küzdelem csírája, indoklása található meg, persze még rendi — feudális gondolatrendszer formájában. Így az őslakosság bizonyítása mellett a szlovákok hangoztatták jelentős szerepüket az élet minden területén az ország történetében, dicsőséges harcukat Magyarország megvédésében, és a magyar leigázási ideológiával szemben a szláv szövetségi elméletet szegezték. Ennek értelmében azt vallották, hogy mint Magyarországi őslakói szívélyesen befogadták a honfoglaló magyarokat.

Ha a szerbek és románok körében alig vagy egyáltalán nem találkozhatunk a hungarus gondolattal, az imént bemutatott érvek az ő ideológiájukban is, az egyenjogúság indoklására, fellelhetőek. Muškatirovič írta, hogy a szerbek már a középkorban, a XVII. század végi beköltözés előtt is fontos szerepet töltek be az ország történetében. A *Supplex Libellus Valachorum* körüli vitában magyar oldalról a leigázást hangsúlyozták, a románok pedig ezzel szemben az autochtonitást bizonygatták, s a dákoromanizmuson kívül úgy érveltek — s e sajátos indoklás az erdélyi viszonyokból következett —, hogy a privilégizált nemzetek, a magyarok, a székelyek és a szászok a románok vállaira rakták a terheket, pedig a hazához való hűségben nem maradnak el tőlük, s jogokat e szolgálataikért nem kapnak (Micu-Clain püspök, az erdélyi triász, a különböző kérvények, beleértve a *Supplex Libellus Valachorum*ot is). A szlovákokhoz hasonló érvelést inkább egyházi, mint nemzeti célzattal a magyarországi ukránok is használták (Bazilovics).

A szászoknál az autochtonitás a német eredetkutatásban nyilvánult meg (Weiss, Tröster, Töppelt, Miles és később S. Bruckenthal). Emellett olvashatunk a szláv és román ideológiákból ismert hasonló érvelést a szászok, ill.

a németek az országban vitt jelentős szerepéről (Schlözer, Eder, stb.). Ezekben a koncepciókban a felsőbbrendűség nacionalista gondolatvilága jobban kifejezésre jutott, mint a hasonló szláv és román konstrukciókban. Az utóbbiaknál ugyanis ez a civilizatorikus szerep a magyarok barbárságának erőteljes s nemzeti elfogultságra utaló hangsúlyozásával csak a XIX. századi nemzeti ellentétek idején kapcsolódott össze, szemben a XVIII. században már felmerülő szász gondolatokkal.

A szász autochtonitás bizonygatása nem volt annyira fontos, mint a szlovák, a román vagy a ruszin. Kiváltságaik jól fungáltak — lehet mondani, hogy még a horvátokénál is érintetlenebb formában. Éppen ezért nem volt szükség a sokszor légből kapott koncepciók felsorakoztatására.

A vallási unió elfogadása és elutasítása több nép esetében kapcsolódott egybe a nemzeti gondolattal, ill. annak előzményeivel. A két ellentétes példa a szerb és a román. A szerbek félelme indokolt volt: az unió sikere az egyházi-nemzeti kiváltságok végét is jelenthette volna, minden bizonnyal az unió elnemzetlenedést hozott volna magával. Ugyanakkor az ellene folytatott elkeseredett védekezés kedvező alapokra, privilégiumokra támaszkodhatott. Merőben más volt a románok helyzete: számukra az unió a privilégiumokat, a nemzeti-rendi egyenjogúságot csupán kilátásba helyezte. A román ortodox egyház előjogok hiányában a szerbtől eltérően nem nyújtott nemzeti védelmet, hacsak nem azzal a passzív tudattal kínált segítséget, hogy a fejedelemségi román tömegek is azonos vallást követnek.

A románoknál az uniót megkönnyítették a korábbi protestáns térítések s az, hogy az ellenfél akkor és a rendi egyenjogúság megvalósításával szemben is egyaránt a magyar nemesség volt.

A szerb és román egyházi-nemzeti kiváltságok kiadására, ill. megcsillantatására egy időben került sor. Egyiket sem hajtották eredeti formájukban végre — s ebben a magyar rendeknek döntő szerepük volt —, mégis a szerbség kapott többet. Ezt a bevándorlásból fakadó sajátos helyzete, teokratikus rendszere, amelyet az osztrák udvar alapjában elfogadott, magyarázza. Nehezebb volt ilyen körülmények között katolizálni, tehát amikor a térítő, és vele szemben a bázist jelentő kiváltságokat ugyanaz a szerv, ill. hatóság, az udvar adta. Az ellentmondás ez esetben szembetűnő volt. A románoknál e körülmény nem állott fenn; az udvar politikája összhangról tanúskodott: a privilégiumokat a térítés, és az uniót az egyenjogúság szolgálatába lehetett állítani. S hogy a térítés nem hozta meg mégsem a várt eredményt, azt mindenekelőtt az ortodoxia mélyen gyökerező hagyományai magyarázták. A rendkívüli nehézségek, vallási-népi mozgalmak ellenére az unió végül is, a román lakosság kb. felét érintve, néhány évtizedre konszolidálódott, majd újabb térítő akció után hosszabb időre.

Mindebből fakadóan a szerb és a román mozgalom, ideológia között további különbségek adódtak. A szerbek világi értelmisége számottevőbb volt,

mint a román, s jóval kevésbé asszimilálódott. Később, a nemzeti mozgalmakban oly nagy szerepet játszó szerb és román határőrezredek is korszakunkban szervezték. A szerb határőrség nemzeti szempontból átütőbb erőt képviselt, a pravoszlávia, a privilégiumok kötőanyaga szilárdabbnak bizonyult.

Végül a szerb—román egybevetés kapcsán egy ellentmondásos tényre kell a figyelmet felhívunk. A szerb és a román pravoszlávia természetes érintkezése egyházszervezeti egységgel is járt. Ezen túlmenően a még erőteljes vallási momentum a különböző etnikumú népek között a korszakban még az együttműködést egyengette. Különösen gyümölcsöző volt ez a temesvári szerb kongresszus és a román *Supplex Libellus Valachorum* időszakában; mindkét esemény szoros szerb—román kapcsolatról tanúskodik. A román nemzeti mozgalom megindulása s a polgári ideológia kibontakozása azonban már magában rejtette, hogy a románok, akik a szerb vezetés alatt álló pravoszláv egyházhoz tartoztak, kezdték érezni ennek nemzeti hátrányait, de az ellentétek még nem hatalmasodtak el, az önálló román ortodox egyház kívánsága csak lassan érlelődött.

A szerb—román komparáció után, az uniónál maradva, különösen kínálják az egybevetést a ruszinok és a románok között végzett katolizáló akciók, ill. ezek nemzeti vonatkozásai. A román uniót az udvar és a katolikus klérus a XVII. század végére már jórészt sikerrel záruló ruszin unió példájára indította meg, átvéve annak módszereit, formáit. A két nép helyzetében, körülményeiben azonban sokkal több volt a különbség, mint a hasonlóság; így a végeredmény is lényeges eltérést mutatott, a ruszinoknál nyert tapasztalatok a románoknál nem válhattak be.

Az alapvető eltérés a románok számára jelentkezett, ez lényegesen meghaladta a magyarországi ukránokét. S míg az utóbbiaknál a galíciai példa volt az irányadó és az ösztönző, e Lengyelországhoz tartozó területen ugyanis szép számban éltek ukránok, a fejedelemségek románsága kitartott az ortodoxia mellett, ami a ruszinoktól eltérően az unió nagy akadályát képezte. A megfigyelhető hasonlóságok is magukban rejtették a különbségeket: a korábbi protestáns térítés mindkét területen némiképp kedvező lehetőségeket nyújtott az unió számára. Míg azonban a külön stáuszú Erdélyben a magyar rendek akadályozták az uniót, a ruszinok között éppen főúri térítés folyt. Ide kívánkozik az a megjegyzés, hogy a ruszinoknál ezért a két Diploma Leopoldinumhoz hasonló udvari szabályozásra nem volt szükség, a kedvezmények kilátásba helyezése, mindenekelőtt a papság számára, azonban mindkét esetben előtérben állott. Mégsem ment könnyen egyik esetben sem a katolizálás. S míg a ruszinoknál hosszú évtizedeket vett igénybe az unió tető alá hozása, s azután lényeges változás nem történt, addig e folyamat a románoknál kezdetben látszólag simábban zajlott le, de a jelentős mozgalmak (Visarion, Sophronius) az új unitus egyház létét szinte teljes egészében megkérdőjelezték, s jelentősen akadályozták a vallási konszolidációt. Persze mindkét esetben csak a papság uniójáról

beszélhetünk, a nép körében hosszú időre volt szükség, hogy a változások tudatosodjanak.

A további különbségek az unió belső körülményeit és nemzeti vonatkozásait érintették: a ruszin unió a népet — a romántól eltérően — nem fogadta be. Ez minden bizonnyal összefüggésben volt az unió főúri kezdeményezésével, valamint a katolizálást, ill. az egyenjogúsítást ellenző protestáns rendek hiányával. Csakúgy ide kapcsolható, s a románok körében tapasztalható nagyobb problémák magyarázzák, hogy viszonylag gyorsan püspökséget kaptak, a román területen kiépítették az unitus egyházat, szemben a ruszinlakta vidékekkel: a munkácsi püspökséget ugyanis a pápa csak Mária Terézia uralkodása idején kanonizálta. Gazdasági-társadalmi viszonyaik elmaradottsága mellett nem utolsósorban ez is indokolta, hogy a magyarországi ukránok harca hosszú ideig vallási és nem nemzeti küzdelem volt, eltérően a romántól; náluk szemmel láthatóan körvonalazódtak az unitus egyházzal egybekapcsolódó nemzeti momentumok. Ez a jelenség is megérteti velünk, hogy bár a románoknál is volt bizonyos asszimiláció, a ruszin unió nagymértékben elősegítette mindenképp az unitus papság elnemzetlenedését.

A továbbiakban a nyelv, az etnikum és a belső nemzeti integráció polgári kritériumait vizsgáljuk, figyelembe véve a különböző típusú nemzeti mozgalmakat, ill. eltérő forrásokból táplálkozó ideológiákat hasonlítunk egymáshoz. Mindhárom kritérium esetében az egybevetés középpontjában a magyarországi nemzetiségek sorában sajátos helyet elfoglaló szlovák ideológia áll.

A nép nyelve felé való fordulás a szerb és a szlovák mozgalomban közeli rokonságra utal. Ugyanis mindkét esetben a nép nyelvével szemben olyan nagyhatású egyházi nyelv állott, amely ha tartalmazott szerb és szlovák elemeket, mégis egy másik szláv nép nyelvével volt azonos vagy ahhoz közelálló, és a szlovákok vagy a szerbek széles tömegei alig értették meg ezeket az egyházi normákat. Ez a szembenállás már maga is elindította a vitákat, és e polémiával a nyelvkérdés politikai üggyé kezdett válni. Legnagyobb volt a vita a szlovákoknál, náluk a katolikus és a protestáns értelmiség nézett egymással — a kölcsönös közeledés ellenére — farkasszemet. A szerbekenél a polémia csak potenciálisan volt adott. A románoknál pedig, ahol korábban (1780 előtt) alig mutatkozott érdeklődés a nyelv ügye iránt — az unitusok ugyanis a magyar és a német bevezetése ellen nemcsak nem léptek fel, de egyengették is azok útját — a XVIII. század végétől elindult hosszú, évtizedes vita a korábbi érdektelenséggel szemben számottevő változást hozott. E román nyelvi polémiában a szlováktól és a szerbtől eltérően nem egyházi és népnyelvi variáns állott egymással szemben, hanem a román normának a latinhoz igazított két formája: a klasszikus, ill. a vulgáris latinhoz hasonló változatok.

A horvátok nagy figyelmet tanúsítottak a nyelv ügye iránt. A norma szempontjából a probléma a három egymástól lényegesen különböző nyelvjárást volt, amely e kérdést annál is inkább nyitva hagyta, mert a horvát írás-

tudók mindhárom dialektuson kelet-európai vonatkozásban viszonylag magas-szintű szépirodalmat műveltek. Kezdtt ugyan utat törni magának a később, a XIX. század harmincas éveiben irodalmi normává emelt štokav nyelv-járás.

A magyar irodalmi nyelv megeremtését szolgáló viták is a XVIII. század végén indultak meg, de különböztek a nem magyar népek körében folyó polémiaiktól, s az ortológusok valamint a neológusok között bontakoztak ki: a fő vitakérdést a helyesírás és a magyar nyelv lexikális anyagának bővítése alkotta. Így a többi között régi szavakat, kevésbé ismert tájszavakat honosítottak meg. Termékennyé tették a holt képzőket, és hangzatosabbá faragtak hosszú származékszavakat. Ezek a kísérletek nemegyszer önkényesek voltak, s ha az egykorúak éles bírálatot is gyakoroltak az új szavak felett, az idő számos próbálkozást kedvezőbben ítelt meg. Nyelvújítás nélkül ma nem volna magyar irodalmi nyelv.

A szászoknál nem voltak nyelvi viták. Ezt mindenekelőtt a fejlett példa, a német magyarázta, s az, hogy hozzá — tudjuk — a szász dialektus közel állt.

Itt kell megemlítenünk, hogy Herder és Schläzer hatása még elenyésző volt, ez majd a XIX. században válik markánsná, hisz tevékenységük korszakunkra, a XVIII. század utolsó évtizedeire esett. Kivételt a szlovák és a szász protestáns értelmiség képezett; az ő gondolatvilágukat a nagy német tudósok eszméi működésükkel egy időben, németországi tanulmányútjaik idején formálták.

A Herder-hatás vezet át bennünket az etnikai tudat egy olyan nyiladozó formájához, amely lényeges része volt a nép felé fordulás demokratizmusának. A nép jellemvonásainak, jó tulajdonságainak bemutatásáról van szó. Ezt mindenekelőtt a szlovákoknál és a szerbeknél lehet megfigyelni. E kifejezett etnikai kritérium korai megfogalmazói a szlovák Hrdlička és a szerb Obradović voltak. Obradović előtt a szerbek — s ez tapasztalható a horvátoknál is — a török hatásként számon tartott rossz tulajdonságokat állították előtérbe. Ebben a magatartásban is volt nemzeti motívum: a rossz tulajdonságok idegen befolyásra fejlődtek ki. A román nemzeti ideológiában — Micu-Clain püspök-nél, Cotoreánál, S. Micu-Clainnél — a nép nyomorúságos helyzetéről, rossz tulajdonságairól pedig azért esett szó, hogy a dákoromán koncepciót és a román dicsőséget még jobban kiemelhessék. A szászöldi Eder pedig nemcsak a szász, hanem Erdély népeinek tulajdonságait is egymás mellé állította.

Magyarország népei közül az ukránokon kívül legnagyobb arányú volt a disszimiláció a szlovákok és horvátok között. Ők elvesztették értelmiségi rétegük számottevő részét. Éppen ezért nemzeti ideológiájukban — mindenekelőtt a szlovákok — megbélyegezték a nemzetüket elhagyó renegátokat. Ez a magatartás is a polgári etnikai ismérv térhódítását jelezte. Egyébként a szlovák ideológiában — a horvátok és a szászok mellett — korán vetődött fel a tudatos etnikai nézőpont (Bél, Magin, Papánek, Hrdlička).

A szlovák és román mozgalom előtt — láttuk — fontos feladatként állott a vallási különbség áthidalására irányuló integráció. E folyamat a románoknál jobban előre haladt, mint a szlovákoknál, mert náluk a vallási viszályt nyelvi ellentétek nem tetézték. Az unitusok és az ortodoxok közeledése és együttműködése, főként a *Supplex Libellus Valachorum* kidolgozásában, benyújtásában, a belső nemzeti integráció fontos állomása volt. A szlovákoknál ehhez hasonló közös lépéseknek csak a XIX. század első felében lehetünk tanúi. Pedig — s erre az ellentmondásra még rá kell mutatnunk — a románoknál az unitusok és a pravoszlávok között a gyakorta folyó térítések következtében a vallási viszályok nagyobb megrázkódtatásokat, szinte állandó mozgást eredményeztek, ellentétben az ellenreformáció után vallásilag konszolidálódott szlovákokkal.

A nyelv, az etnikum, a belső nemzeti integráció s e kritériumokkal, ill. jelenségekkel szervesen összefonódó nemzeti egység gondolat mutatta a leginkább az ideológia polgári-nemzeti irányba történő fordulását. Ezzel együtt bontakozott ki a szenvedélyes elkötelezettség, a nemzeti ügyért való odaadás, amely a történeti munkáktól az irodalmon keresztül a nyelvtudományig terjedt, s szinte valamennyi magyarországi nemzeti mozgalomban nyomon követhető.

Megindultak tehát a modern nemzeti mozgalmak, s azokkal együtt az ideológia is megtette első számottevő lépéseit. Mind e mögött azonban rendkívül szűk rétegek állottak. Egyetlen kivétel a szerbek temesvári kongresszusa volt, amely szinte az egész társadalmat megmozgatta, s ez vonatkozott a szerb vezette mozgalomba bekapcsolódó ortodox románságra is.

A modern nemzeti tudat különben a már polgári érdekeket is valló értelmiség körében alakult ki, persze igen kisszámú csoport vállalta magára a nemzeti ügy támogatásából fakadó nem kevés és nem könnyű teendőket. Ez a polgári értelmiség aszerint, hogy fejlettebb vagy elmaradottabb társadalom részét alkotta, kezdett tagozódni: papi-tanítói intelligencián kívül már megjelentek a gazdatisztek, tisztviselők, szabadfoglalkozásúak. Valamelyest differenciáltabb világi értelmiség alakult ki a magyaroknál, a horvátoknál, a szászoknál, részben a szerbeknél és a románoknál. A szlovák és a ruszin intelligencia papi-tanítói értelmiség volt.

Ez az értelmiség fogalmazta meg a nemzeti ideológiát, amely a nemzeti öntudattól abban különbözött, hogy a szubjektív jellegű s az egyének eszmevilágában élő tudati elemektől független, objektív gondolatrendszert alkotott, legfőbb forrását az egyénekből kialakuló nemzeti öntudatnak.

A privilégiumokkal rendelkező népek (magyarok, horvátok, szászok) nemesi nacionalizmusa persze nagyobb társadalmi bázist mondhatott magának; ez eszmevilág mögött felsorakozott a kiváltságos nemesség egy része. A szerbeknél és a románoknál ide számíthatjuk a gyakran nemességet is szerzett kereskedő polgárságot. E fejlettebb s kedvezőbb lehetőségekkel rendelkező társadalmakban volt tehát a legtöbb híve a nemzeti gondolatnak.

Elsősorban tehát a nemzetileg tudatos s tovább differenciálódó polgári értelmiség száma növekedett; majd követte őt a középbirtokos nemesség egy része, a kézműves s főként a kereskedő polgárság nem számottevő csoportja. A parasztság csatlakozása a nemzeti mozgalmakhoz általában nem következett be; mindenekelőtt szociális helyzetük javítására törekedtek, nemzeti öntudatuk nem volt. A XIX. század harmincas és negyvenes éveit hozták e téren valaminő változást. A polgári forradalmat megelőző évtizedekben ugyanis a nemzeti polgári értelmiség a korábinál erőteljesebben törekedett a parasztság megnyerésére. Nem utolsósorban azért is ért el bizonyos eredményeket, mert a magyarországi népek többsége nem rendelkezett teljes társadalommal: vagy nem volt feudális osztálya, vagy pedig a szlovák, szerb és román ajkú nemesség a magyarországi egységes uralkodó osztály részének tekintette magát, s nem támogatta a népe nemzeti mozgalmát. Ily módon a magyar—szlovák magyar—szerb és magyar—román nemzeti ellentétek a szlovák, a szerb és a román paraszt tudatában mint a magyar úr és a szlovák, szerb, valamint román paraszt osztályharca jelentkezett; ezt az alapvető küzdelmet motiválták és nem kis mértékben élezték a kibontakozó nemzeti viszályok.

A társadalminak és a nemzetinek ezen az összefonódásán, tehát az ösztönös osztályharcon át jutott el a nemzetiségi parasztság a nemzeti ideológiához. Tudatában a nemzeti értelmiség, nemesség és kispolgárság gondolatvilágával éppen ellenkezően a szociális momentum állott a nemzeti előtt; ez utóbbi sokkal halványabb volt a társadalmi követeléseknél.

A másik e rétegek, ill. osztályok magatartása között megfigyelhető különbség, ellentmondásos jelenség volt, hogy a különböző kedvezmények reményében, ill. megszerzése érdekében elsősorban a nemesség, a polgári értelmiség és a polgárság asszimilálódott, tehát azok a rétegek, ill. osztályok, amelyek támogatták a nemzeti mozgalmakat; s a nemzeti ideológiától jórészt érintetlen kompakt paraszti lakosság pedig megőrizte nemzetiségét. E kérdések vizsgálata azonban már a XIX. század problematikájához tartozik, és újabb munka feladata lesz.